

Библиотека
Други светски рат

К њ и г а 3

Уредник библиотеке:
др Александар Стојановић

Уређивачки одбор:
академик Љубодраг Димић
проф. др Мира Радојевић
проф. др Милош Ковић
Мирослав Алага-Богдановић

Рецензенти:
проф. др Владимир Баровић
др Љубинка Шкодрић
др Раде Ристановић

ISBN 978-86-6309-291-4

КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКА ШТАМПА У СРБИЈИ 1941–1944

књига III

Приредио др Александар Стојановић

ФИЛИП ВИШЊИЋ
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Београд, 2023.

**Бити новинар у Србији под немачком окупацијом
током Другог светског рата**

*др Александар Стојановић
др Маријана Мраовић*

У животу појединца, ма којој професији припадао, рат и окупација земље изазивају дубок поремећај, који је у случају Другог светског рата на простору Југославије трајао пуне четири године. Ток уобичајених активности и свакодневнице која се, неретко са сасвим малим одступањима, понавља из дана у дан бива замењен константном узнемирености која почиња на дугом низу неизвесности, везаних за живот и слободу појединца и његових најближих, материјалну егзистенцију, драстичну редукцију животног стандарда неретко праћену губитком друштвеног статуса и угледа, поремећаје породичних и брачних односа изазване изненадним променама, професионалне изазове настале увођењем окупационог режима... Више дневничких и мемоарских дела која сведоче о окупацији Србије 1941–1944. године, а нека од њих потекла су из пера личности које су се бавиле и новинарским радом,¹ верно осликавају осећај опште дезоријентисаности и незнања савременика, а чињеница да се већина аутора у својим рукописима изнова и изнова присећала предратних дана и константно поредила окупацију са „нормалним стањем“ од пре рата само појачава утисак о дубоким душевним ломовима које су Априлски рат и окупација земље изазвали код великог броја становника Србије.

Тотални карактер рата, посебно изражен од времена напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез у јуну 1941. године, као и грубо кршење међународног права и обичаја ратовања од стране Немачке чинили су готово немогућим потпуно пасивно држање појединца. Окупатор је сировине, производне капацитете и радну снагу окупираних подручја највећим делом ставио у функцију своје ратне привреде, не презајући да узурпира ни приватну ни државну својину. Радници који су одлазили у фабрике или руднике, као и земљорадници и други произвођачи хране чији су производи великим делом присвајани од окупатора а у редукованом обиму и строго контролисано дистрибуирани становништву, нашли су се у незахвалној позицији: радећи свој посао, покушавајући да обезбеде егзистенцију својих

¹ Упореди: Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000; Милан Ђоковић, *Онај стари Београд*, Београд 2009; Александра Вранеш, Бојан Ђорђевић, *Окупацијски дневник Милана Јовановића Стоимировића (јун-децембар 1941)*, Нови Сад 2019; Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1941–1944*, необјављени рукопис, Библиотека Матице српске Нови Сад.

породица и обнове ратом разорену српску привреду заправо су индиректно помагали ратну индустрију нацистичке Немачке² и радили у корист сопствене штете.

Чиновници, интелектуалци и уметници такође су били изложени огромном притиску да се мање или више директно укључе у рат, највише на идеолошко-пропагандном фронту. Од чиновника широм Србије захтевано је да учествују у манифестацијама подршке за политику владе Милан Недића, од учитеља и наставника да држе антикомунистичке течајеве и пријављују ученике за које сумњају да су „национално непоуздани“ а од уметника да прихвате и промовишу нову вредносну матрицу осмишљену у Министарству просвете Недићеве владе.³ Са протоком времена појединци који нису желели да се повинују оваквим захтевима долазили су на руб материјалне егзистенције а неки од њих постајали су и предмет малициозних денунцијација Гестапоу или Специјалној полицији. Атмосфера страха и денунцијација, егзистенцијална неизвесност и истовремено одвијање светског и грађанског рата на простору Југославије приморавали су највећи број појединаца да се на крају, свесно или несвесно, вољно или невољно, одреде да ли ће своје радно или интелектуално ангажовање ставити у службу окупатора и његових помагача или ће се приволети сарадњи са једним од два активна покрета отпора. Малобројни су били они срећници које ковитлац историје у окупираној Србији није повукао са собом, натерао их да заузму страну у рату и приморао да носе последице тог избора.

Новинарска професија у Југославији очи Другог светског рата већ се у знатној мери налазила под политичким и обавештајним утицајем нацистичке Немачке, на шта су, у великој мери, утицале геополитичке и економске прилике у свету 1930-их година. У међуратном периоду, који су обележили велика економска криза и дуг низ политичких превирања, мало шта је остало од слободе штампе којом се Краљевина Србија са правом дичила у годинама пре Великог рата. Цензура је и пре Шестојануарске

² Изузетно сложен механизам притисака окупатора на домаћу производњу у окупираној Србији и узајамне прожетости немачких интереса и потреба становништва могуће је добро објаснити на примеру производње и дистрибуције угља за огрев. Наиме, на једну од интервенција Милана Недића да се повећају количине угља које би немачке власти остављале на располагању за грејање српске престонице, специјални опуномоћеник за привреду Франц Нојхаузен одговорио је да је он расположен „за праву сарадњу“ и да би био срећан да Београду остави ту количину угља (истичући, притом, да је реч о готово трећини произведеног угља у Србији) али да је неопходни предуслов за тако нешто повећање целокупне производње у земљи, како би и немачке потребе биле у потпуности подмирене (Државни архив Србије /ДАС/, фонд: Председништво министарског савета 1941–1944 /Г-1/, ф.3). Сличне одговоре Недић и његови сарадници добијали су и приликом интервенција које су се односиле на производњу и принудни откуп прехранбених производа. Рачуница је увек била једноставна: апсолутни приоритет било је намиривање (растућих) немачких потреба, а количина која је остајала за подмиривање потреба домаћег становништва могла се увећати само уколико би резултати производње били изнад првобитно зацртаних норми и квота.

³ Она је почивала на негацији свих текова демократије и југословенства и грубим злоупотребама и искривљеним представама српске националне историје и традиције, прилагођених окупаторско-колаборационистичкој пропагандној матрици.

диктатуре редовно надзирала и забрањивала излагање појединих листова а у време личног режима краља Александра Карађорђевића, ступањем на снагу новог закона о штампи, драстично је ограничена могућност објављивања опозиционих ставова, док је велики број листова и часописа дошао под директан удар репресије.⁴ Слобода штампе, гарантована Видовданским уставом из 1921. ограничена је Законом о штампи 1925, док се у Септембарском уставу из 1931. године није ни помињала. Још од 1925. године цензуру штампе вршила су државна тужилаштва и локалне полицијске власти, при чему се законске одредбе о увреди краљевског достојанства и угрожавању државног поретка веома често тумачене на начин који је доводио до масовне забране штампања појединих чланака, а у неким случајевима, и заплене читавих тиража листова.

Оснивањем Централног прес-бироа (надаље: ЦПБ) при Председништву владе, у априлу 1929. године, контрола над штампом али и пропагандом и протоком информација уопште, добила је нови замах и значајну организациону потпору. ЦПБ је пратио писање домаће и стране штампе и надзирао радио-програм, ослањајући се на широко разгранату мрежу локалних прес-бироа у унутрашњости земље и велики број дописника у свим значајнијим престоницама у иностранству. Историчарка др Ивана Добривојевић истакла је да је ЦПБ имао све прерогативе и могућности једног министарства за пропаганду и да је био устројен према немачком моделу.⁵ У прилог оваквом закључку свакако иду чињенице да су дописници ЦПБ у унутрашњости земље путем пласирања готових новинских чланака и објава, али и директних сугестија уредништвима како извештавати о одређеном питању или проблему, утицали на фактичко извештавање штампе. Једине вести које нису подлегале цензури и које су се у Краљевини Југославији објављивале без редакцијских интервенција биле су управо оне које су редакцијама достављали ЦПБ и државна новинска агенција „Авала“.

За време влада др Милана Стојадиновића и посебно, Драгише Цветковића, југословенска штампа нашла се под утицајем нацистичке Немачке. Стојадиновић је изванредно добро разумео значај пропаганде и са великом пажњом пратио је и усвајао све новине у овој области, а посебно она решења која су примењивали режими у Берлину и Риму.⁶ Немачки утицај на југословенске медије имао је економску позадину: током друге половине тридесетих привреда Краљевине Југославије извозила је знатан део своје производње у Трећи рајх и била зависна од клириншких аранжмана склопљених са овом земљом. Број афирмативних чланака објављених у југосло-

⁴ Више о томе: Mihailo Bjelica, *200 godina jugoslovenske štampe. Pregled istorije novinarstva*, Beograd 1968, str. 153–158; Isti, *Štampa i društvo. Istraživanje istorije novinarstva*, Beograd 1983, str. 176–180; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006, str. 301–322.

⁵ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, str. 305.

⁶ Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007; Bojan Simić, *In the Spirit of National Ideology, Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Beograd 2013.

венској штампи о Немачкој и Италији растао је константно током друге половине тридесетих година. Вести немачких и италијанских државних агенција преношене су и објављиване на насловној и првим страницама најтиражнијих листова. Кулминација овог тренда уследила је са почетком Другог светског рата, и посебно, од времена капитулације Француске 1940. године. Као залог прокламоване неутралности у рату, гест добре воље и компензацију за одлагање приступања Осовини, југословенске власти практично су предале медијски простор на управљање германофилима и личностима блиским немачким обавештајним агентурама, чиме је и уређивачка политика најзначајнијих гласила добила снажан пронемачки импулс. Радио је дошао под управу Станислава Кракова, „Време“, најугицајнији провладин дневни лист, нашао се под контролом др Данила Грегорића, док су Ђорђе Перић и др Лазар Прокић, истакнути симпатизери нацизма и фашизма, имали значајне улоге у руковођењу државном новинском агенцијом „Авала“.

*др Лазар Прокић
правник и пропагандиста,
симпатизер нацизма*

Управо је Грегорић, комесар листа „Време“ проговорио о доласку „новог времена“ односно ступању нацистичког Новог поретка на Балкан. О томе шта је ово време носило собом најбоље сведочи дуга антимајонска и антисемитска кампања провладиних листова која је потрајала током целог лета и јесени 1940. године. Индикативно је да су бројни аутори који су узели учешћа у овој кампањи, попут Стевана Клујића али и већ поменутих Перића и Прокића, стекли пуну афирмацију за време окупације, када су награђени уредничким положајима или високим функцијама у пропагандним одељењима колаборационистичких установа. Период од пуча 27. марта до Априлског рата представљао је само кратки дисконтинуитет у знатно дугорочнијој тенденцији усвајања медијских

образаца из Немачке и Италије. Важно је истаћи да је у том кратком периоду југословенска држава била у хаосу и ишчекивању напада нацистичке Немачке, те да је штампа била под још строжом контролом јер су се власти (оправдано) прибојавале да би неки објављени антинемачки напис могао да послужи као формални повод за објаву рата или напад на Краљевину Југославију.

Критички сагледана са извесне временске дистанце штампа из последњих дана марта и првих дана априла 1941. године делује готово надреално: листови су пуни родољубивих изјава и честитања краљу Петру II на преузимању власти, написао о изнова пронађеном и утврђеном братству Срба и Хрвата, сервисних вести којима је прикривана права суштина

догађаја. Врхунац аутомимикрије представља карикатура „Наш домаћи мир“ која је објављена у „Политици“ истог дана када су немачке бомбе пале на Београд и друге градове у земљи, чиме је почео један од најтежих периода које су југословенски народи проживели у својој историји.

НАШ ДОМАЋИ МИР

— А они кажу да горе села, док ми пачемо јагањце на жеру.

Политика, 6. април 1941, стр. 1.

Са успоставом окупационог режима у Србији настали су нови оквири у којима је новинарство као професија требало да се одржи и настави са радом. Следећи политику односа према медијима и протоку информација које су успоставили и у сопственој земљи, немачке власти су на територији под управом Војног заповедника у Србији ставили јавно информисање у потпуности под своју контролу. У уводном поглављу прве књиге „Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944“ опширно је писано о свим мерама које је окупатор спровео у том циљу, па ћемо овде детаљније анализирати само оне делове који се директно односе на штампу.

Још у фази припреме и вођења војних операција против Краљевине Југославије, тачком 11. „Директиве за третирање питања пропаганде против Југославије“ регулисано је питање организовања рада штампарија и издавања листова. Према том делу директиве требало је допустити даље

излажење листова под немачком цензуром која је имала задатак „да се у објављивању вести и у коментарима ни на који начин не нанесе штета немачким интересима“. Као главни задатак штампе подразумевано је смиривање становништва: „Где не постоји могућност вршења надзора над штампом, треба обуставити излажење новина и часописа и пословање југословенских новинских агенција“.

Иако је поменута директива подразумевала наставак излажења постојећих листова, на територији под управом немачког Војног заповедника у Србији, прва мера била је забрана излажења готово свих предратних листова и часописа. Последишно, распуштене су све редакције и велики број новинара у првим данима окупације привремено је остао без свог радног места. Немачке власти евидентирале су и под надзор ставиле све јавности познате штампарије, како би спречиле евентуално штампање и растурање садржаја и летака субверзивног карактера. Приступило се реорганизацији новинарства као професије: објављене су рестриктивне уредбе Војног заповедника које су се односиле на штампу и ширење информација уопште,⁷ и у складу са њима дошло је прво до оснивања Српског издавачког предузећа А.Д (СИП А.Д.), а потом, у августу 1941. и Српског новинарског удружења које се налазило под контролом власти, и регистрација свих личности које су намеравале да се баве радом при штампи у периоду окупације. Његовим оснивањем престала је да постоји Београдска секција „Југословенског новинарског удружења“ а угашен је и „Новинарски савез Краљевине Југославије“.

Велику улогу у процесу реорганизације српског новинарства одиграо је др Валтер Грубер, предратни дописник ДНБ-а из Београда, који је одлично познавао прилике у професији, течно говорио српски језик и имао бројна познанства са београдским новинарима, политичарима и дипломатским кором.⁸ Према исказима које су послератне власти прикупиле од ухапшених уредника и директора колаборационистичких листова, Грубер је био онај орган окупационе управе од кога су новинари и њихова удружења директно добијали све инструкције и који је у целини диктирао процес реорганизације српског новинарства у пролеће и лето 1941. године.

Српско издавачко предузеће било је формални власник и покретач великог броја листова објављиваних током окупације земље: „Новог време-

⁷ Уредба о штампи на српској територији, *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, 22. мај 1941, стр. 47–51.

⁸ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд: Безбедносно-информативна агенција (БИА), Предмет: др Валтер Грубер. Према изјави Раденка Томића, датој у КПД Сремска Митровица децембра 1950. године, Грубер је одмах по запоседању Београда од стране немачке оружане силе, у униформи, преузео управљање над просторијама агенције „Авала“ и тзв. Новинарског дома (зграде Новинарске задруге и Удружења новинара). Убрзо је био именован за комесара поменуте задруге и удружења, и наводно је над њима вршио надзор чак и након што су на руководећа места формално постављене домаће личности, укључујући и самог Томића. Груберов утицај нестао је тек у пролеће 1943. када је прекомандован у јединицу која је упућена на Источни фронт.

на“, „Понедељка“, „Обнове“, „Дома и света“, „Кола“ и „Српског села“. Оно је, до формирања сталешког удружења, било најзначајнија установа новинарске професије, директно заслужна за транзицију предратних новинарских колектива (пре свега, уредништва и дописничких мрежа „Политике“, „Времена“ и „Правде“) у новоформиране листове и редакције.⁹ Иако ће на страницама новина које је издавало ово предузеће углавном бити објављивани текстови који су били критички интонирани спрам међуратног друштва, културе па и новинарске професије, Српско издавачко предузеће истовремено је настојало да се из прагматичних разлога представи и као настављач српске новинарске традиције. У том смислу веома је илустративан јавни позив упућен новинарима и дописницима бивших београдских листова из унутрашњости објављен на страницама „Новог времена“, у коме се они обавештавају да редакцију овог листа чине уредници и сарадници „Политике“, „Времена“ и „Правде“, те позивају дописнике да се јаве и наставе дописничку сарадњу са „Новим временом“ и другим гласилима у власништву Српског издавачког предузећа.¹⁰

Делимично сачувана картотека Српског издавачког предузећа, у којој се налазе подаци о уредницима, сарадницима и дописницима колаборационистичких листова, доказ је да овај позив уроди плодом: највећи број дописника из унутрашњости заправо је и пре рата обављао ту исту делатност за најтиражније и најутицајније београдске предратне листове. Са протоком времена и у околностима изазваним устанком у земљи и заузимањем снажне антикомунистичке линије долазило је и до директних интервенција органа локалне самоуправе у циљу постављања подобнијих и ангажованијих дописника, о чему сведочи допис Окружног начелника из Пожаревца, из августа 1942. године, којим моли да се за дописника „Времена“ (sic!, требало би „Новог времена“) из овог града постави „његов човек“ Маринко М. Весин, јер „садањи дописник не ради ништа“.¹¹

Сачувани историјски извори, међутим, сведоче да дописници регистровани у евиденцији Српског новинарског удружења нису били и једини чији су извештаји из унутрашњости земље објављивани на страницама листова штампаних у престоници. Наиме, са консолидацијом установе и прилагођавањем организационе структуре новонасталим приликама, извештаје појединим редакцијама слали су и дописници/референти Одељења државне пропаганде, а сем њих, повремено и тзв. „дивљи дописници“, како их је назвао ваљевски окружни начелник Лукић у свом извештају Министарству унутрашњих послова 1942. године.¹²

⁹ Михаило Бјелица истиче да је Српско издавачко предузеће „настало фузијом највећих београдских новинских предузећа: Политике, Времена и Правде“ (Mihailo Bjelica, *Srpski ratovi rečima 1844–2000. Fragmenti iz istorije političke propagande*, Beograd 2003, str. 49).

¹⁰ „Позив дописницима из унутрашњости“, *Ново време*, 17. јун 1941, стр. 4.

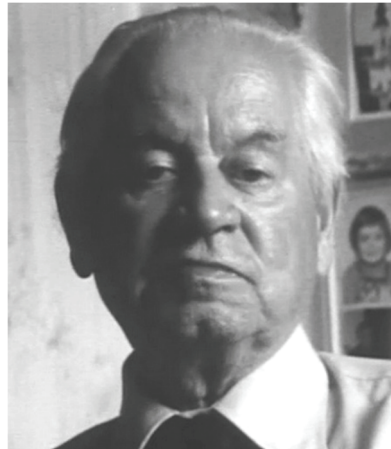
¹¹ Војни архив (ВА), Група фондова Недићева архива (Нда), К88, бр. рег. 13/6–2.

¹² ВА, Нда, К 21, бр. рег. 18/6-4; Маријана Мраовић, Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944, Београд 2019, стр. 205. Лукић се жалио да престонички листови често објављују недовољно поуздане извештаје

Српско новинарско удружење званично је основано крајем августа 1941. године¹³ и одмах је преузело управљање над имовином Произвођачке задруге професионалних новинара у Београду. Дотадашњи потпредседник „Југословенског новинарског удружења“ за секцију Београда, Раденко Томић, постављен је на место председника.¹⁴ На место секретара-пословође постављен је Иван Нађвински, за почасног председника Јован Тановић (председник СИП А.Д.).¹⁵ Чланови сталешког суда били су Ратко Парезанин (истакнути члан Љотићевог „Збора“ и главни уредник „Наше борбе“) и Вукашин Анђелковић (уредник политичке рубрике листа „Обнова“).¹⁶

Јован Тановић, дугогодишњи новинар „Политике“ и председник Српског издавачког предузећа

Ратко Парезанин, истакнути члан Збора, уредник више зборашких листова и директор „Југоистока“

„дивљих дописника“ који се обраћају Одељењу државне пропаганде директно, као и да ово Одељење често неправедно занемарује сопствене референте ангажоване при органима локалних власти.

¹³ „Основано је Српско новинарско удружење“, *Ново време*, 10. септембар 1941. године.

¹⁴ Раденко Томић (1902–1971) био је сарадник, а потом уредник „Правде“ у међуратном периоду. У Управи Новинарског удружења сарађивао је као члан управе и једно време као потпредседник од 1929. године. Од 15. августа 1941. године именован је за председника Српског новинарског удружења и залагао се за подршку и редовно слање пакета официрима у заробљеништву. Био је оснивач и председник Новинарске задруге и уредник „Новог времена“ задужен за спољну политику. Имао је велику улогу у преузимању „Централе за хумор“ од стране Српског новинарског удружења у фебруару 1944. године. Након ослобођења и доласка комуниста на власт у Југославији скривао се две године, а потом је 1946. године ухапшен и осуђен на вишегодишњу казну коју је издржавао у Сремској Митровици.

¹⁵ Јован Јоца Тановић (1884–1945) био је новинар и акционар „Политике“. У време окупације био је директор „Новог времена“, уредник „Обнове“ и почасни председник Српског новинарског удружења. Након ослобођења Београда осудио га је Војни суд Првог корпуса на смртну казну након чега је стрељан.

¹⁶ Спискове уредника и сарадника београдских листова, као и дописника београдских листова из унутрашњости за време окупације, према картотеци Српског издавачког предузећа, израдио је Одељење заштите народа повереништва народне одбране Н.К.О.Ј. након рата. ВА, група фондова Нда, К 88, бр. рег 1/6, бр. рег 2/6.

Регистрација код окупационих власти и чланство у поменутом сталешком удружењу били су незаобилазан услов за запослење у редакцијама или било који други облик новинарског рада. Чланство се стицало увођењем у сталешки списак који је водило удружење што сведочи о преузимању модела организације фашистичких и нацистичких новинарских удружења.¹⁷

Списак уредника формиран је на основу *Уредбе о штампи* и водило га је Српско новинарско удружење. Уредници су дефинисани као лица са јавноправним задатком формирања садржине периодичних публикација, са најмање годину дана искуства у раду у некој редакцији.

VERORDNUNGSBLATT		
DES MILITÄRBEFEHLSHABERS IN SERBIEN		
Bestellungen nehmen alle Kommandaturen der Militärverwaltung an.		
Einzelnummern nur bei diesen. Einzelpreis 0.20 RM.		
ЛИСТ УРЕДАБА		
ВОЈНОГ ЗАПОВЕДНИКА У СРБИЈИ		
Поруџбине примају све командатуре војних управа. Поједини бројеви само нов њих. Примерак 0'20 рајхсмарка.		
№ 5	Belgrad, 22 Mai - Београд, 22 маја	1941

INHALT — САДРЖАЈ	Seite — Странице
1. Verordnung betreffend die Presse im serbischen Gebiet (Presseverordnung)	47
Уредба о штампи на српској територији	
2. Verordnung über den Betrieb von Theatern	51
Уредба о позориштима	
3. Verordnung über den Betrieb von Lichtspieltheatern und den Verleih von Filmen	53
Уредба о раду биоскопа и изнајмљивању филмова	
4. Verordnung über das Kabarett- und Varietéwesen	56
Уредба о кабарећима и варијететима	

Verordnung

betreffend:
Die Presse im serbischen Gebiet.
(Presseverordnung)

Auf Grund der mir vom Oberbefehlshaber des Heeres erteilten Ermächtigung verordne ich was folgt:

§ 1.

Die Gestaltung des Inhalts der im besetzten serbischen Gebiet periodisch erscheinenden Druckschriften durch Wort oder Bild ist eine öffentliche Aufgabe. Die Träger dieser Aufgabe heißen Schriftleiter. Niemand darf sich Schriftleiter nennen, der nicht auf Grund dieser Verordnung zum Schriftleiterberuf zu gelassen worden ist.

§ 2.

Die Zulassung zum Schriftleiterberuf darf nur erteilt werden, wenn der Antragsteller

Уредба

о штампи у Србији

На основу овлашћења, датог ми од Врховног команданта војске наређујем следеће:

§ 1.

Формирање садржине периодичних публикација у слици и речи које излазе у окупираном српском подручју јесте јавноправни задатак. Носиоци овога задатка зову се уредници. Нико се не сме назвати уредником нији на основу ове Уредбе није уврштен у списак уредника.

§ 2.

Дозвола за обављање уредничког позива сме да се изда само ако догичи:

1. није Јеврејин или Циганин или ако није оженин Јеврејин или Циганином;
2. ако је навршио 21 годину старости;

„Уредба о штампи у Србији“, Лист уредаба Војног заповедника у Србији, бр. 5, стр. 1

¹⁷ У чланку о оснивању „Српског новинарског удружења“ наводи се да је оснивањем удружења решено питање организовања новинара на чисто сталешкој основи: „Основано је Српско новинарско удружење“, *Ново време*, 10. септембар 1941. године.

Управљача удружења именовано је Војни заповедник у Србији, а управљач је подносио пројекат Правила удружења на одобрење и састављао списак уредника и одлучивао о њиховом брисању из списка уз крајње одобрење Војног заповедника.

Подаци о члановима удружења били су груписани у пет листа (свака листа односила се на једну категорију чланова) сталешког списка:

- листа А-новинари који су имали неограничено право рада,
- листа Б- уметнички критичари,
- листа Ц-новинари почетници на обуци,¹⁸
- листа Д-новинари којима је било ограничено право рада,
- листа Е- фоторепортери и цртачи.¹⁹

Право на бављење новинарским позивом могла су добити само лица којима је новинарство представљало извор прихода за живот. За регулисање правних односа између уредника и сопственика новина и часописа остала је на снази југословенска уредба од 25. септембра 1926. године („Службене новине“, бр. 219 од 28. септембра 1926. године са допуном у члану 379 Финансијског закона 1928–1929. године).

За цензуру публикација у речи и слици важиле су одредбе Уредбе о штампи у Србији²⁰, а према Уредби која се односи на штампање списа и књига утврђена је цензурна такса које су се морали придржавати сви припадници удружења и редакција и која се уплаћивала благајни Пропагандног одељења „С“.²¹ Нажалост, историјски извори првог реда који сведоче о организацији цензуре изузетно су малобројни и фрагментарно сачувани, тако да је практично немогуће у потпуности реконструисати процес цензурисања колаборационистичке штампе.²² Извесно је, међутим, да је цензура била вишеслојна и да су први круг цензурисања обављале саме редакције листова,²³ а да је последња односно највиша инстанца припадала окупаторовом војном и управном систему. На челу немачке Војне цензуре у Србији налазио се др Енгелберт Тангл, предратни лектор на Филозофском фа-

¹⁸ За примање почетника у новинарски позив поред стандардних услова било је прописано да морају имати положен матурски испит и били су обавезни да полажу стручни испит.

¹⁹ Исто.

²⁰ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 5, стр. 48.

²¹ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 15, стр. 134.

²² Организовање и надзирање цензуре налазило се, током практично читаве окупације, у домену немачког Пропагандног одељења С. Различити историјски извори садрже имена хонорарних цензора али се на основу наведених информација не може са сигурношћу закључити јесу ли та лица била ангажована и на цензури штампе или само на цензури политичких и пропагандних садржаја. Као цензори су у делима Љотићевски оријентисаних публициста у емиграцији означени др Валтер Грубер и др Енгелберт Тангл (Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Минхен 1971, стр. 475; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Књига прва: На оштрици ножа*, Београд 1995, стр. 290–291)

²³ ВА, Нда, К88, бр. рег. 12/7–2, Службенички картон Николе Б. Марића у Картотеци Српског издавачког предузећа. На основу наведених података о Марићевом ангажману у редакцији „Новог времена“ непобитно је утврђено да је „водио цензуру“, поред тога што је активно радио у спортској рубрици и на прелому листа.

култету у Београду, коме су у раду помагали већ помињани Грубер и Мерт, предратни дописник немачких листова из Београда.²⁴ Са знатно више сигурности може се говорити о ефикасности и строгаћи цензора, јер се изванредно ретко догађало да на страницама штампе осване било која информација која је окупатора стављала у негативан контекст или пак говорила афирмативно о непријатељима Немачке.²⁵

Паралелно са покретањем нових листова и успостављањем сталешког удружења новинара у Србији, југословенске медијске и пропагандне установе редуковане су и трансформисане према потребама нових околности: новинска агенција „Авала“ престала је да постоји, а део њене организационе структуре и дописничке мреже преузеле су агенција „Рудник“ у Србији и агенција „Кроација“ у Независној Држави Хрватској.²⁶ Према сличном моделу преображен је и Централни Пресбиро, који је пре рата деловао при Председништву министарског савета. У НДХ је на његовим остацима установљена Хрватска извјештајна служба (ХИС) која је радила под окриљем Министарства спољних (вањских) послова, док је у окупираној Србији наставио да постоји у редукованом облику и функционише при Савету комесара, да би потом на његовим темељима било оформљено Одељење државне пропаганде при Председништву министарског савета Недићеве владе.²⁷

Почетком окупације Србије није постојало званично министарство пропаганде, као ни одељење за државну пропаганду. Првих дана након уласка Немаца у Београд чиновници ранијег Централног Пресбирео Председништва владе Краљевине Југославије нису имали могућности да се јаве на дужност, што је, према наредби немачких власти која се односила на све државне чиновнике, била њихова обавеза. Зграда Председништва владе била је погођена за време бомбардовања. Други владин објекат, зграда Министарства пољопривреде, трговине и индустрије у улици Милоша Великог бр. 14. и 16, у којој су се налазила сва одељења ЦПБ-а, делом је демолирана, а делом је заузета од стране Немаца. Према реферату Светислава

²⁴ Архив Југославије (АЈ), фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фасцикла 615, док. 162–164 (Инв. бр. 16594), Записник о саслушању Лазара Прокића од 16. 10. 1946.

²⁵ О ретким пропустима цензуре као и објављеним новинским садржајима који нису били у складу са немачком политиком детаљније су писали Александар Стојановић и Растко Ломпар у једном од наредних поглавља ове монографије.

²⁶ Агенција „Авала“ иницијално је стављена под комесарску управу на челу са немачким официром др Јулисом Липертом. Он је извршио и званичну ликвидацију агенције, о чему је јавност обавештена у огласу објављеном у „Општинским новинара“, 6. јуна 1941. године. Претходно је, половином маја, почела са радом агенција „Рудник“ која је 16. маја 1941. објавила програмску декларацију Савета комесара под називом „Изјава комесара за унутрашњу управу Србије“. У НДХ је агенција „Стоаtia“ преузела све „Авалине“ подружнице, а потом је, уз немачку материјалну помоћ, опремљена савременим телеграфским апаратима који су омогућавали праћење и пријем новинско-телеграфских вести из целог света (Hrvatski državni arhiv /HDA/, šifra 013.1, redni broj 18, „Tisak i propaganda u NDH“, str. 4–5).

²⁷ ХИС је пратила радио програме из целог света, састављала и објављивала билтене јавног и поверљивог карактера, а у послератној истрази утврђено је да је редовно пратила и „Нову Југославију“ као и обавештења Врховног штаба НОП-а (Исто, стр. 5).

Шумаревића, бившег шефа Административног одсека пропаганде Председништва Министарског савета, чиновницима ЦПБ-а је после вишедневног окупљања пред зградом Министарства пољопривреде додељена једна већа канцеларија у згради Државног савета. Тада су им дате прве легитимације за пријем дела припадности за мај 1941. године.²⁸ Том приликом чиновницима је саопштено да је формирана служба Пресбиороа у неколико канцеларија Инвалидског дома на челу са Ђорђем Перићем, бившим директором агенције „Авала“, истовремено и замеником комесара Министарства просвете. Наведена служба била је нека врста привременог одељења које је било задужено за пропаганду при Савету комесара. Ради даљег информисања о сопственој ситуацији и даљем раду чиновници предратног ЦПБ-а почели су да одлазе у Инвалидски дом, али нису добили никакве задатке, већ само обавештење да је служба пресбиороа већ организована. Перићев шеф кабинета постао је Јован Поповић, који је на поменутој дужности остао два месеца. Помоћник шефа кабинета био је Слободан Катић (који је касније заменио Јована Поповића). Службу шефа Одсека за штампу и друге послове вршио је др Милош Младеновић до одласка на место заменика уредника у листу „Ново време“, када је на његово место дошао др Велимир Димић.²⁹

По распуштању Савета комесара и формирању тзв. Владе народног спаса на челу са Миланом Недићем при председништву министарског савета основано је и Одељење државне пропаганде. Образлажући мотиве за настанак овог одељења, др Лазар Прокић записао је: „Потребу за једним оваквим одељењем, под непосредном контролом председника владе диктирало је психолошко стање у коме се српски народ нашао после последњих догађаја. Наиме показало се као неопходно да иза оперативне акције оружаних одреда на терену мора следовати добро смишљена, стручно вођена и ефикасно примењена пропаганда: у циљу да се најпре српски народ врати самоме себи, па да се тек онда, као такав, оријентише у ономе правцу који најбоље одговара данашњем гео-политичком стању Србије и њеном статусу окупације.“³⁰ У састав Одељења државне пропаганде су у јесен 1941. године улазили: Генерални секретаријат, Административни одсек, Одсек за општу (теренску) пропаганду, Одсек за штампу, радио и филм и Одсек за позоришта и приредбе. Крајем 1941. године почеле су припреме за оснивање установе „Земља и рад“ која је била намењена популарисању политике владе и њеног председника Недића код сељаштва. Она је била организа-

²⁸ ВА, Нда, К 3, бр. рег. 1/3-1

²⁹ Светислав Шумаревић у свом даљем излагању о судбини предратног ЦПБ-а и његових чиновника пише о постављању Перића на место заменика комесара министарства унутрашњих послова. На његово место у Министарству просвете постављен је књижевник Владимир Велмар-Јанковић. Шумаревић је у наставку навео да Перић „остаје само шеф пресбиороа, касније названог Државна пропаганда.“, ВА, Нда, К 3, бр. рег. 1/3-2.

³⁰ ВА, Нда, К 72, бр. рег. 1/2-1, 2,3,4, Реферат др Лазара Прокића Изванредном комесару за чиновничка питања о проблематици у раду Одељења за пропаганду, 1. јануар 1942. године.

цијска целина Одсека за општу (теренску) пропаганду. Након оснивања Црногорског одсека крајем 1943. године нису прошириване надлежности и ресор појединих одсека у већем обиму.

Одељење државне пропаганде имало је своју стенографску и фоторепортерску службу: два стенографа и два фоторепортера. Стенографи су примали свакодневно извештаје телефоном од дописника из земље или из Берлина. Фоторепортери су, по наређењу шефа Одељења државне пропаганде и шефова Одсека за општу пропаганду и Одсека за штампу, упућивани да снимају разне приредбе, скупове и друге манифестације у Београду и унутрашњости. Значајан број вести, прилога и фотографија објављених на страницама колаборационистичке штампе у Србији 1941–1944. године потекао је управо из канцеларија Одсека за штампу и Одсека за општу пропаганду Одељења државне пропаганде. Одсек за штампу припремао је обавештења Кабинета председника владе и кабинета разних министарстава за објављивање. Шеф Одсека за штампу је у споразуму са шефом Одељења за пропаганду кореспондирао са установама и личностима које су сарађивале са Одељењем. Поред редовних дужности посећивао је агенцију „Рудник“ ради прибављања исцрпнијих вести, Одсек за штампу при немачком посланству, а повремено и редакције листова којима је редовно, сваког дана достављан пропагандни материјал за објављивање. Имао је обавезу да свакога дана у подне са представницима немачких власти присуствује конференцијама за штампу.³¹

Већ више пута помињани реферат Светислава Шумаревића омогућује драгоцен увид у личне односе и хијерархију чиновника и сарадника Одељења државне пропаганде. Наиме, он је истакао да су предратни чиновници, који су остали на својим радним местима и за време окупације, били у неповољнијем положају у односу на новозапослене, што се сасвим конкретно огледало и у чињеници да су им ретко исплаћиване накнаде за прековремени рад.

Постоје снажне индиције да је међу већином предратних чиновника којима је служба била преко потребна у ратним условима, владала једна врста пасивног отпора, маскираног незаинтересованошћу, недовољним залагањем на извршавању задатака, као и избегавању контакта са немачким властима, уколико су околности то дозвољавале. Да ово није било далеко од истине сведочи и реферат шефа Одсека за активну (општу) пропаганду др Лазара Прокића. Анализирајући разлоге неефикасности Одељења, неколико месеци након његовог оснивања, Прокић критикује службенике који нередовно долазе на посао или одлазе са посла пре краја радног времена, одбијају сарадњу са постојећим режимом или са појединим шефовима.³² У циљу ефикаснијег рада Одељења он је чак доставио Изванредном

³¹ ВА, Нда, К 1, бр. рег. 28/2-1, Писмо др Велимира Димића шефу Одељења за пропаганду од 25. септембра 1942. године.

³² „Персонал Одељења за пропаганду није на висини својих дужности. Наиме, данашњи персонал Одељења сачињава стопроцентно персонал ранијих Пресбирора. То ће рећи да

комесару за чиновничка питања предлог са именима службеника за отпуштање из службе уз конкретне разлоге њихове неподобности: изостајање са посла, нелојалност, антирежимски став, неупотребљивост на послу. У образложењу потребе за запошљавањем нових службеника јасно се назире обриса политике колаборационистичке управе и њеног настојања да „прочисти“ целокупну администрацију: уклањање непожељних или неупотребљивих елемената, упошљавање одговарајућег броја незапослених интелектуалаца, јавних радника или новинара „вредних пажње“, као и отклањање саботерских елемената. По мишљењу Прокића, Одељењу за пропаганду били су потребни „службеници који би својим радом одговорили и духу времена и све већим потребама српске државне пропаганде“, а било је очигледно да затечени чиновници нису делили идеолошке погледе и ентузијазам свог шефа.

На основу сачуваног „Списка особља Одељења за пропаганду Претседништва Министарског савета“ из прве половине 1942. године могуће је у знатној мери реконструисати број, састав и финансијски положај запослених у Одељењу.³³ Број запослених није повећаван од почетка рада, а од укупно 75 службеника њих 19 запослено је у ратно време.³⁴ Плате новозапослених биле су у већини случајева више од плата предратних службеника. Изразито висока примања имали су шефови одсека, генерални секретар одељења, шеф кабинета, референт Одсека Опште пропаганде, дописници Окружних начелстава у Лесковцу, Краљеву и Ваљеу и дописник у Зајечару (од 4.000 до 6.000 динара).

Насупрот овим подацима као и информацијама о хонорарима које су немачке пропагандне установе плаћале за састављање летака и брошура, те говоре преко радио станице, знатно је теже реконструисати колика су била примања професионалних новинара и уредника колаборационистичких листова. Постојећи историјски извори фрагментарни су и садрже податке о висини зарада за различита радна места у новинарској професији, али временски покривају период од јануара 1942. до јануара 1944. године, што отежава стицање реалног увида узимајући у обзир инфлацију и динамично кретање цена робе на црноберзијанском тржишту. Ипак, и поред наведених мана они су изванредно драгоцени за проучавање животног стандарда новинара у окупираној Србији током Другог светског рата.

сем малих изузетака /4-5 нових људи, 2-3 заробљена чиновника/ овај персонал није ни у чему измењен: у личностима, навикама, менталитету, радиности итд. Претежно демократски и левичарски елементи у њему, англофили, бирократе, нерадници и саботери-и даље несметано настављају свој посао често са знањем шефа Одељења.“ (ВА, Нда, К 72, бр. рег. 1/2-1, 2,3,4, Реферат др Лазара Прокића Изванредном комесару за чиновничка питања о проблематици у раду Одељења за пропаганду, 1. јануар 1942. године).

³³ ВА, Нда, К 72, бр. рег. 29/2-10,11,12.

³⁴ За сваког запосленог дате су карактеристике о месту и држави рођења, вери, народности и племенској припадности, датуму постављења, месту на коме су тада били распоређени и висини бруто плата. Већина запослених били су Срби по националној припадности, док је неколико службеника било хрватског и словеначког порекла.

Картотека Српског издавачког предузећа, коју је, након ослобођења земље, Озна користила за потребе прављења спискова уредника, сарадника и дописника колаборационистичких листова чува се у Војном архиву у Београду. Међу најзначајнијим сачуваним документима налази се решење (формално посматрано, предлог) да се за уредника политичке рубрике листа „Обнова“ у марту 1943. године постави Вукашин Анђелковић, новинар из Београда, са месечном платом од 8.000 динара.³⁵ Уређивање магазина „Коло“ доносило је, у јануару 1942. године, месечну плату од 6.000 динара уз додатних 2.500 динара за трошкове репрезентације, док су сарадници овог популарног „породичног листа“ примали 3.000 динара месечно.³⁶ Према подацима сачуваним у поменутој картотеци, плата коректора у листу „Обнова“ Богданке Бубало износила је, од месеца марта до краја 1943. године, 2.500 динара месечно,³⁷ док је почетна плата Војина Поповића на месту сарадника документарне архиве „Новог времена“ у јануару 1943. године била 1.500 динара.³⁸

Наведени износи представљали су, највероватније, само почетну плату без икаквих додатака. Више података о нормирању износа месечне зараде садржи једно опширније писмо сарадника „Обнове“ Гојка Лапчевића дирекцији Српског издавачког предузећа из септембра 1943. године.³⁹ У њему се Лапчевић жали да му је месечна плата 5.800 динара и да му није одобрен никакав „додатак на скупоћу“ који примају готово све његове колеге. Лапчевић такође пише и да му је признато само две године новинарског стажа, иако се новинарским послом бавио још од 1936, што је поткрепио и доказима које је разматрало немачко Пропагандно одељење С. Он директно доводи у везу висину месечне плате са признатим новинарским стажом, истичући, да би му се материјални положај значајно поправио уколико би му предратне године рада биле признате. На основу ове, нажалост изоловане, али добро документоване студије случаја, могуће је реконструисати основне чиниоце који су узимани у обзир приликом одређивања висине плате. Радно место и признати претходни стаж у новинарству утицали су на разврставање у одређени платни разред, док нажалост, сачувани историјски извори не нуде одговор да ли је и степен образовања имао исти или сличан утицај. Овако формирана редовна месечна зарада могла је бити увећана разним додацима, који су зависили од низа околности. Уредници су имали право на трошкове презентације који уопште нису били занемарљиви, док је већина запослених имала право на додатак на скупоћу у односу чији је износ често зависио од материјалних прилика запосленог и броја чланова домаћинства које је издржавао.

³⁵ ВА, Нда, К88, бр. рег. 6/6–2.

³⁶ ВА, Нда, К88, бр. рег. 27/6–3.

³⁷ ВА, Нда, К88, бр. рег. 10/6–2.

³⁸ ВА, Нда, К88, бр. рег. 30/7–2.

³⁹ ВА, Нда, К88, бр. рег. 49/6–4 и 49/6–5.

Историјски извори који сведоче о условима рада новинара у окупираној Србији изванредно су ретки. Дневнички записи Милана Јовановића Стоимировића из времена у коме се налазио на челу редакције „Обнове“ указују да се, упркос великој пажњи коју су окупатор и Недићева влада придавали пропаганди, често радило у неповољним условима. У свој дневник он је 18. октобра 1941. унео запис да у редакцији нема дрва ни угља за грејање, те да су његове интервенције Јовану Тановићу и Владиславу Рибникару биле узалудне, јер по свему судећи ни они нису били у могућности да издејствују огрев. Истом приликом Јовановић Стоимировић записао је да се плаши разбољевања, истичући пример новинара Љубомира Јовановића који је услед рада у хладним просторијама добио блажу упалу плућа.⁴⁰

Изузетно ретки сачувани историјски извори везани за рад листа „Обнова“ и Српско издавачко предузеће А.Д. омогућују скроман увид и у процес дисциплиновања запослених у колаборационистичким листовима. У том смислу изванредно је драгоцен службенички картон Милорада Ратка Живадиновића, предратног уредника листова ЈНП Збор и једног од уредника вечерњег листа „Обнова“. Наиме, у издању овог листа од 28. децембра 1942. године поткрала се озбиљна материјална грешка у прегледу стања на ратиштима, који се објављивао на основу коминикеа немачке Врховне команде.⁴¹ Ратко Живадиновић, као уредник политичке рубрике и одговоран за овај пропуст, кажњен је одузимањем 1.000 динара од стране главног уредника Станислава Кракова.⁴² Даље праћење овог случаја открива и чињеницу да је другостепена инстанца у оваквим случајевима била немачка Војна цензура, која је у конкретном случају Живадиновићеву новчану казну претворила у строги укор.⁴³ Краков је за сличан пропуст – грешку при коректури говора Милана Недића – казнио коректора Владу Б. Спасојевића са 300 динара,⁴⁴ а за исказано негодовање по добијеној инструкцији да је на њега ред да дежура поред прелома листа, млади сарадник „Обнове“ Радослав Н. Павловић кажњен је, крајем 1942. године, одбијањем 500 динара од наредне плате у корист слања пакета бившем сараднику „Времена“ Миши Сретеновићу и ова санкција је извршена.⁴⁵

⁴⁰ Александра Вранеш, Бојан Ђорђевић, *Окупацијски дневник Милана Јовановића Стоимировића (јун-децембар 1941)*, стр. 98–99.

⁴¹ О овом случају биће више речи у последњем поглављу ове књиге.

⁴² ВА, Нда, К88, бр. рег. 29/6–7. Сума од 1.000 динара требало је да буде одбијена од следеће Живадиновићеве месечне плате, а у корист фонда за слање пакета Миши Сретеновићу, бившем сараднику „Времена“ (ВА, Нда, К88, бр. рег. 29/6–6).

⁴³ ВА, Нда, К88, бр. рег. 29/6–5.

⁴⁴ ВА, Нда, К88, бр. рег. 44/7–3.

⁴⁵ ВА, Нда, К88, бр. рег. 28/7–3. Павловићу ово није био први дисциплински пропуст: у мају 1942. већ је био отпуштен одлуком Станислава Кракова, али је главни уредник „Обнове“ накнадно повукао ову одлуку образлажући промену чињеницом да се Павловић поправио и да је „после добијеног отказа почео озбиљно да ради“ (ВА, Нда, К88, бр. рег. 28/7–5).

Ратко Живадиновић нашао се у средишту још једног дисциплинског акта крајем октобра 1943. године, али овога пута у улози уредника који отпушта несавесног новинара. Наиме, 23. октобра 1943. уручио је отказ сараднику „Обнове“ Гојку Лапчевићу, због неуредног долажења на посао и занемаривања посла, са ступањем на снагу од 31. јануара 1944. године.⁴⁶

*Станислав Краков, књижевник,
новинар и уредник „Новог времена“
и „Обнове“*

*Милан Јовановић Стоимировић,
новинар, дипломата, уредник
„Обнове“ и управник Државне архиве*

* * *

Иницијално, идеолошка блискост са окупатором није представљала нужни предуслов за запослење у српској штампи, али су одређени трендови успостављени још током пролећа 1941. године. Наиме, текстови објављивани у градској хроници (сервисне информације за Београђане), спортској и економској рубрици нису се значајније разликовале у односу на оне од пре рата. Несумњиво, пре објављивања су подлегале вишеструкој цензури и у њима није било могуће објавити било који негативан садржај који би се односио на Немачку или који би штетио њеним ратним интересима, али је у већини случајева било реч о једноставном информисању грађана, неоптерећеном идеолошким и дневнополитичким конотацијама. Са извесним степеном сигурности може се закључити да су аутори тих редова настављали, у границама новопостављених ограничења, релативно професионално да обављају своју дужност.

Насупрот њима, у политичким рубрикама, коментарима стања на светским фронтима и освртима на међуратни период, од првих дана окупације писале су готово искључиво оне личности које су делиле извесну идеолошку блискост са окупатором или су од њега очекивале неку корист. Њихови текстови били су јасно политички оријентисани и позиционирани на линији

⁴⁶ ВА, Нда, К88, бр. рег. 49/6-2.

подршке политици окупатора и Осовине уопште, а касније и политици владе Милана Недића. Често су у оваквим чланцима искривљаване или крајње тенденциозно тумачене материјалне чињенице а реторика аутора била је запаљива и хушкачка. Практично од првих дана па све до краја окупације, овакви текстови били су пропагандног а не информативног карактера. Њихови аутори свесно су и добровољно учествовали у обмањивању јавности и продубљивању подела које су постојале у српском народу, помажући истовремено ратни напор нацистичке Немачке и њених савезника.

Историјски извори који би јасније осветлили принципе и мотиве при одабиру уредника у листовима који су објављивани током окупације нису сачувани, или су, вероватније, и даље недоступни истраживачима јер се налазе у Безбедносно-информативној агенцији.⁴⁷ Као и у погледу одабира чланова Савета комесара, а потом и министара у влади Милана Недића, извесно су велику улогу играли германофилство, пословне или личне везе са Немачком пре Априлског рата, идеолошка подобност посебно оличена у чврстом антикомунистичком ставу, као и личне амбиције кандидата. Могуће је да су поједине личности биле излагане и извесном притиску у тренуцима одлучивања, као и касније, када су током мандата на уредничким функцијама разматрале повлачење. Нажалост, и овај део историје остаће у највећој мери обавијен велом тајне, али одређени дневнички записи Милана Јовановића Стоимировића, у којима истиче да му „дође да остави и редакцију и све, али не може то да учини да му се не би пребацило“,⁴⁸ указују да сарадња можда није увек и у потпуности била добровољна, нити су појединци који су се прихватили вођења редакција под немачким надзором увек били срећни због посла који обављају. Притисак друге врсте извесно је постојао, посебно у тренуцима када се распламсавао устанак у Србији: Лазар Прокић сугерисао је Милану Јовановићу Стоимировићу да набави револвер или да се на извесно време склони крајем јуна 1941. године, јер се, према информацијама овог пропагандисте и сарадника немачке агентуре, налазио на комунистичкој листи за одстрел, заједно са њиме, Љотићем и још неким личностима.⁴⁹ Иако у досадашњим истраживањима није поуздано утврђено постојање ни једног покушаја атентата на уреднике или новинаре колаборационистичких листова, покрети отпора имали су јасно дефинисан негативан став према овом облику сарадње са окупатором: спаљивање новина било је међу првим акцијама београдских илегалца а међу личностима стављеним под слово „з“, односно означеним за ликвидацију коју би требало да изврше припадници ЈВуО, нашли су се Велибор

⁴⁷ На овакав закључак наводи поређење са доступношћу историјских извора у Хрватској, где је у оквиру фонда Службе државне сигурности Републике Хрватске јавности учињен доступним огроман број докумената који су се деценијама налазили у интерним архивама Удбе и хрватских безбедносних служби.

⁴⁸ Александра Вранеш, Бојан Ђорђевић, *Окупацијски дневник Милана Јовановића Стоимировића (јун-децембар 1941)*, стр. 98–99.

⁴⁹ Исто, стр. 74–75.

Јонић, уредник „Српског народа“ и министар просвете и вера, као и новинар Ђорђе Перих, један од шефова колаборационистичке пропаганде.⁵⁰

Иако су практично све зарађене стране у својим гласилима пласирале пропаганду и нудиле своја виђења и тумачења рата и политичких догађаја који су рат пратили,⁵¹ за ауторе који су у колаборационистичкој штампи у Србији објављивали политичке текстове и коментаре стања на фронтovima не може се прихватити оправдање да су „само радили свој посао“. Међу њима је било симпатизера нацизма и фашизма, као и острашћених антикомуниста који су искрено веровали да својим текстовима учествују у одсудној бици добра и зла. Неки од њих писали су из уверења и искреног страха од комунистичке револуције, а други за новац, ради уживања личних привилегија, а поједини и у циљу освајања политичке власти. У архиви пропагандног одељења „Југоисток“, до које су југословенске власти дошле након ослобођења земље, пронађени су директни докази о појединачним пропагандним активностима већег броја лица која су на овај начин сарађивала са окупатором од јесени 1943. до пролећа 1944. године, уз прецизно навођење појединачних послова и хонорара које су за њих примили. Међу тим лицима налази се и неколицина пропагандиста изузетно активних у колаборационистичкој штампи, попут др Лазара Прокића, др Ђоке Слијепчевића, др Мирослава Спалајковића, др Владимира Вујића и Еугена (Евгенија) Меснера.⁵² Овакве личности добијале су лукративне хонораре за сваки пропагандни посао обављен за рачун окупатора а највећи број њих и иначе је примао високе редовне месечне плате у различитим министарствима и

⁵⁰ О уништавању колаборационистичких новина у окупираном Београду детаљније: Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942.*, Београд: Филип Вишњић, 2013. Нису само личности чија су имена „стављена под з“ и прочитана на лондонском радију страховала за свој живот: у послератном саслушању пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Лазар Прокић говорио је о свом страху од четничке ликвидације, услед кога је и побегао из Београда у септембру 1944. и преко НДХ се пребацио у Италију (АЈ, 110–615–162/164).

⁵¹ Упореди: Милан Б. Матић, *Штампа у Србији у Другом светском рату*, необјављена докторска дисертација, Београд 1990; Исти, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд: ИСИ 1993; Исти, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*, (приредили Коста Николић и Милан Весовић), Београд: ИСИ 1995. са Александар Стојановић (пр.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, књ. 1 Београд 2015, књ. 2 Београд 2017.

⁵² ВА, Немачка архива, К. 60, ф. 5, док. 2. Наведена лица су, највећим делом током јесени 1943. године, за потребе окупатора састављали пропагандне брошуре и летке усмерене против НОП-а и Савезника, а финансијску награду добијали су и за говоре одржане преко радија или у пропагандним тон-филмовима. Прокић је за своје услуге од августа до октобра 1943. примио 5.500 динара, Слијепчевић је за бројне активности од септембра до новембра иста године исплаћен чак 17.500 динара (у три рате) а Спалајковић је за један говор преко радија и учешће у једном тон-филму у новембру 1943. инкасирао 10.000 динара. Владимиру Вујићу је ауторство над летком „Срби!“ плаћено 1.800 динара, док је за текст пропагандног карактера који је саопштан ученицима у средњим школама добио још 6.300 динара, што је такође исплаћено у новембру 1943. године. Еуген Меснер (Vegetius), истакнути сарадник окупатора из редова руске емиграције и аутор политичких и геостратешких анализа објављиваних на страницама „Новог времена“, „Обнове“ и „Српског народа“, примио је чак 42.500 динара за састављање седам антисовјетских и пронемачких брошура.

органима Недићеве владе. Њихов животни стандард био је значајно бољи у односу на материјалне могућности других грађана сличних година и образовања, а због блискости са окупатором уживали су право и на различите повластице и интервенције, што је потврђено разнородним историјским изворима.

*Евгениј Меснер
(Евгений Эдуардович Месснер),
белогардејски официр
и пропагандиста*

Насупрот пропагандистима који су имали више извора прихода и генерално били материјално обезбеђени, живот професионалних новинара био је знатно скромнији и неуређенији. Нажалост, не постоји довољно наративних извора који би живописним описима употпунили ову слику, али основни лични подаци сваког новинара, сарадника и дописника колаборационистичких листова, сачувани у картотеци Српског издавачког предузећа и аналитичким материјалима које је из те картотеке направила Озна, довољни су да би се направио својеврсни фото-робот новинара и сарадника „Обнове“ или „Новог времена“. Готово сви новинари и дописници били су мушкарци, углавном млађег доба – до 40 навршених година живота, од којих је највећи део и пре рата радио у новинарској

професији. Када је реч о стручној спреми, међу новинарима и дописницима преовлађивали су свршени гимназијалци са положеном матуром као и бивши и активни студенти Правног факултета и Економско-комерцијалне високе школе. Већина их је била нежењена и без деце, а и међу ожењенима ретки су били они који су имали више од једног детета. Ова чињеница један је од снажних индикатора да новинарска професија није сматрана угледном, пожељном нити посебно исплативом: посао је био тежак и често се обављао и у ноћним сатима и радом на терену, што је извесно компликовало брачне односе и заснивање породице, а истовремено, остварени приходи нису били довољно велики да би представљали адекватну компензацију за неуредност живота и често одсуство од куће. У прилог хипотези да је рад у колаборационистичким листовима био скопчан са тешкоћама у приватном животу иду и сачувани подаци за жене запослене у редакцијама: од њих три, једна је била удовица, дуга разведена а трећа растављена од супруга.

* * *

Други светски рат окончао се револуцијом и променом државног и друштвеног уређења у Југославији. Као и након Априлског рата потпуно је промењен политички и правни оквир у коме је деловала новинарска професија, али су многи посленици наставили са радом у новим околностима.

Нажалост, историјски извори који би омогућили потпунију анализу за простор окупиране Србије сачувани су само фрагментарно или су и даље недоступни истраживачима. Било је могуће испратити само судбине и каријере најистакнутијих протагониста колаборационистичке штампе и пропаганде: уредника, водећих политичких аналитичара, личности које су осим у штампи деловале и у управном апарату или колаборационистичким оружаним снагама. У највећем броју случајева, оваква лица сносила су озбиљне последице због свог деловања током окупације или су бекством у емиграцију избегла суочавање са југословенским правосуђем.

Најгоре су прошли они који су одмах по ослобођењу ухапшени и процесуирани, а било је и оних који су страдали без суђења. Главни уредник „Српског народа“ и министар просвете у влади Милана Недића, предатни публициста и политичар Велибор Јонић осуђен је на тзв. „Београдском процесу“ на смрт и стрељан, а иста судбина задесила је и његовог заменика на месту уредника, Милоша Д. Милошевића. Вишегодишњим затворским казнама, губитком грађанских права и конфискацијом имовине кажњени су Милан Јовановић Стоимировић, уредник „Обнове“ и др Лазар Прокић, један од челника колаборационистичке пропаганде и аутор бројних антисемитских и антимаџонских чланака. Њих је теже казне највероватније спасила чињеница да су југословенским органима гоњења постали доступни тек након што је прошао најснажнији талас револуционарног насиља, а значајно је истаћи и да су приликом истраге и током издржавања казне у Сремској Митровици ревносно сарађивали са новим властима, што је такође утицало на њихов статус и ослобађање пре истека пуног трајања казне на коју су били правоснажно осуђени. Новинар и уредник забавних листова „Дом и свет“, „Коло“ и „Бодљикаво прасе“, Милутин Мића Димитријевић, осуђен је на осам година затвора, док га је Суд части новинарског удружења означио као „агента и сарадника Специјалне полиције и Драгог Јовановића“.⁵³

Један број новинара и уредника колаборационистичких листова неформално је кажњен привременим удаљавањем из професије или држањем на њеној маргини. Најбоље се ова пракса уочава на примеру Предрага Милојевића, првог главног и одговорног уредника листа „Ново време“. Након неколико година проведених на служби у редакцијама мањих листова и недељника Милојевић је доживео пуну афирмацију, поставши ексклузивни извештач најтиражнијих и најутицајнијих југословенских новина, укључујући „Политику“, „Борбу“ и друге. У деценијама након Другог светског рата Милојевић је израстао у дојена југословенског и светског новинарства, објавио је више тиражних књига и уврштан је међу најутицајније медијске личности у свету. У већини његових биографија није помињано да је прво значајније уредништво заправо имао у време нацистичке окупације Србије, у дневном листу који је излазио у складу са немачким прописима и ратним интересима Осовине. Штавише, већина монографија и радо-

⁵³ <https://judipolitike.yolasite.com/Милутин-Димитријевић, приступљено 31. 7. 2023.>

ва посвећених историји српског и југословенског новинарства објављених након Другог светског рата упадљиво игнорише постојање колаборационистичке штампе у Србији 1941–1944. године, и, везано за период окупације, углавном доноси информације само о илегалној штампи НОП-а и КПЈ.

*Предраг Милојевић,
истакнути новинар и публициста,
први уредник „Новог времена“*

*Милутин Мића Димитријевић,
новинар, уредник листова „Дом и
свет“, „Коло“ и „Бодљикаво прасе“*

Грађа Хрватског државног архива у Загребу драгоцен је за проучавање и пуно разумевање односа послератних југословенских власти према личностима које су током окупације сарађивале у колаборационистичкој штампи,⁵⁴ посебно у недостатку релевантних примарних историјских извора за територију окупиране Србије. Према доступним подацима, у НДХ је било регистровано 332 новинара који су добили дозволу да раде у овој професији. Суд части Друштва новинара Хрватске осудио је трајним искључењем из удружења и доживотном забраном бављења новинарским радом 103 лица, од којих су многа означена и као ратни злочинци и помагачи окупатора.⁵⁵ Истом пресудом Суд части се у 4. тачци одредио и према оним новинарима и публицистима „који су се у мањој мјери огријешили о народне интересе“, предлажући управи Друштва новинара Хрватске да о њиховом чланству у удружењу одлучује „према њиховом опћем, а нарочито садашњем држању и дијеловању“.

⁵⁴ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), šifra 013.1, redni broj 18, „Tisak i propaganda u NDH“. Сачувани су спискови новинара са основним личним подацима, спискови стрељаних и одбеглих новинара након ослобођења, списак новинара који је наставио да ради под новим властима, као и обиман елаборат о штампи и пропаганди у НДХ настао из материјала прикупљених у истрази.

⁵⁵ Isto, prepis iz „Vjesnika“ od 26. listopada 1945. Сама пресуда донета је у Загребу 25. октобра 1945. године. Други документ који се чува у овом фонду, насловљен „Spisak novinara kojima je zauvijek oduzeto pravo pisanja u štampi“ наводи имена укупно 100 лица.

На основу безбедносног елабората „Подаци за лица која се данас налазе у пропагандном апарату а радили су и у усташкој пропаганди“ који се чува у оквиру истог архивског фонда сазнајемо да је почетком 1950-их година у штампи и пропаганди нове Југославије било упуслено бар 27 личности које су биле активне и под Павелићевим режимом. У највећем броју случајева радило се о личностима које су током Другог светског рата биле ангажоване на мање значајним функцијама у пропаганди и штампи НДХ, о ауторима новинских прилога из области економије или техничким сарадницима уредништава (стенографи, дактилографи, коректори). За један број лица наведено је да су још током рата помагала НОП или су се нашла на удару усташког режима због својих антифашистичких ставова. Било је међу њима и оних који су, попут Иве Балентовића, осуђени и издржали затворску казну, да би се потом вратили у новинарску професију, као и оних који су, попут Анте Бежића, од предратних комуниста постајали сарадници фашиста из страха и опортунизма, кришом одржавајући контакте и помажући другу страну у рату.

* * *

Када се изузму случајеви појединих пропагандиста и уредника, који су, услед дубоке идеолошке колаборације са окупатором, уживали лукративне хонораре и бројне привилегије, новинари и остали медијски посленици у окупираној Србији живели су тешко и скромно, у свакодневници испуњеној тензијама и ишчекивањима. Новинари који нису имали алтернативне или допунске изворе прихода јели су хлеб са седам кора, свесни, бар током извесног дела окупације, да ће након ослобођења земље и краја рата вероватно бити позвани на одговорност. Њихов радни ангажман, чак и у случајевима када се он није знатно разликовао у односу на последње године међуратног периода, доприносио је ратном напору окупатора и имао улогу у пропагандном и оружаном дејству против покрета отпора и Савезника. Да су били свесни ове чињенице указују и дописи руководиоца Одељења државне пропаганде, који су се жалили на пасивни отпор и неактивност новинара и запослених чиновника.

Новинари колаборационистичких листова нису уживали ни издашне финансијске компензације за свој ангажман, нити друштвени статус и углед у јавности. Напротив, фото-робот просечног новинара, направљен на основу података Српског издавачког предузећа, одаје слику сиромашног, несрећног млађег средовечног мушкарца, најчешће несвршеног студента, разведеног или нежењеног, без порода или са само једним дететом. Услови рада у новинарској професији, упркос препознатом значају пропаганде у ратним околностима, нису били на завидном нивоу. Период окупације био је, сасвим извесно, један од најизазовнијих у историји српског новинарства, а бити новинар у окупираној Србији није било ни лако ни исплативо.